

O'ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETI JIZZAX FILIALI

ISSN 2181-3884

ZAMONAVIY ILMIY-TEXNIK TADQIQOTLAR

xalqaro jurnali

Vol. 2 No. 2

2026

**International Journal of
Contemporary Scientific
and Technical Research**

**Volume 2 Issue 2
2026**

**Zamonaviy ilmiy-texnik
tadqiqotlar xalqaro jurnali**

**2-son
2026**

**Международный журнал
современных научно-
технических
исследований**

**Том 2 Выпуск 2
2026**

MIRZO ULUG'BEK NOMIDAGI O'ZBEKISTON MILLIY UNIVERSITETINING JIZZAX FILIALI

Xalqaro ilmiy-elektron jurnali

Tahrir kengashi raisi:

P.f.d., prof., O.X. Turakulov

Bosh muharrir:

A.A. Abdumalikov

Tahrir kengashi mas'ul kotibi:

D.M. Jomurodov

Tahririyat hay'ati:

1. B.f.d., prof., S. Murodova (O'zMU Jizzax filiali, UZB)
2. P.f.n., prof., S. Usmanov (O'zMU Jizzax filiali, UZB)
3. T.f.n., dos., S. Tavboev (O'zMU Jizzax filiali, UZB)
4. F.f.d., prof., N. Djusupov (O'zDJTU, UZB)
5. T.f.d., dos., S. Ruzimov (TTPU, UZB)
6. P.f.d., prof., G. Lekerova (SKU, KZH)
7. DSc., Ali Coşkan (ASUI, TR)
8. T.f.d., prof., D. Irgasheva (TATU, UZB)
9. T.f.d., prof., I. Siddikov (NRU TIIAME, UZB)
10. T.f.n., dos., S. Eshkabilov (NDU, US)

Zamonaviy ilmiy-texnik tadqiqotlar xalqaro elektron jurnali (International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research) O'zMU Jizzax filiali Kengashining qaroriga asosan tashkil etilib, 2022-yil 9-sentabrda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi tomonidan №038200 raqami bilan ro'yxatidan o'tkazilgan, shuningdek davlatlararo standartlar talabi asosida O'zbekiston Milliy kutubxonasidan jurnal uchun 2181-3884 ISSN raqami olingan.

© "O'zMU Jizzax filiali" – 2023

Tahririyat manzili:

130100, Jizzax viloyati, Jizzax shahri,
Sh.Rashidov Shox ko'chasi, 259-uy.

AUTIZM SPEKTRI BUZILISHLARI BO'LGAN BOLALARDA NUTQ RIVOJLANISHI

Karimova Zulfiya Abduraxmanovna
Saydaliyeva Xojiya Abdujalil qizi

Alfraganus universiteti, o'qituvchi.

Alfraganus universiteti, talaba.

e-mail: karimova.z@afu.uz ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-8370-8771>

e-mail: hojiyasaidaliyeva@gmail.com ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-8300-6570>

Annotatsiya.

Butun dunyoda har yili Autizm spektri buzilishi (ASB) bilan og'rigan bolalar soni ortib bormoqda. ASBga ega bolalarda nutq buzilishlari turlicha bo'lib, ilmiy o'rganish obyekti hisoblanadi. Maqolada nutq rivojlanishining norma holati va autistik buzilishlardagi xususiyatlari tahlil qilinadi. Autizmga ega bolalarning sensor idroki xususiyatlariga, uning intellektual va nutqiy rivojlanish bilan o'zaro bog'liqligiga alohida e'tibor qaratiladi. Ontogenez va autistik dizontogenezda nutqning kommunikativ funksiyasi shakllanishining asosiy bosqichlari qiyosiy tarzda keltiriladi. ASBga ega bolalar va normotipik tengdoshlarida nutqgacha rivojlanish xususiyatlari, nominativ nutq tizimi shakllanishining shart-sharoitlari ko'rib chiqiladi. Nutqni egallashning turli strategiyalari, leksik-grammatik tuzilmaning shakllanish bosqichlari, dialogik va monologik kommunikatsiya shakllari norma va ASB holatida tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: autizm spektri buzilishi, bolalar autizmi, autist bolalar, bolalar nutqi, nutq rivojlanishi, nutq faoliyati, nutq buzilishlari, dizontogenez.

РАЗВИТИЕ РЕЧИ У ДЕТЕЙ С РАССТРОЙСТВАМИ АУТИСТИЧЕСКОГО СПЕКТРА

Каримова Зулфия Абдурахмановна
Сайдалиева Хожия Абдужалил кизи

Университет Alfraganus, преподаватель.

Университет Alfraganus, студентка.

Аннотация.

Число детей с расстройствами аутистического спектра (РАС) ежегодно увеличивается во всем мире. Речевые расстройства у детей с РАС разнообразны и являются объектом научного исследования. В статье анализируется нормальное состояние развития речи и его особенности при аутистических расстройствах. Особое внимание уделяется особенностям сенсорного восприятия у детей с аутизмом, его связи с интеллектуальным и речевым развитием. В сравнительном порядке представлены основные этапы формирования коммуникативной функции речи в онтогенезе и аутистическом дизонтогенезе. Рассмотрены особенности доречевого развития у детей с РАС и нормотипичных сверстников, условия формирования именной системы речи. Анализируются различные стратегии усвоения речи, этапы формирования лексико-грамматической структуры, диалогические и монологические формы коммуникации в норме и при РАС.

Ключевые слова: расстройства аутистического спектра, детский аутизм, дети с аутизмом, детская речь, развитие речи, речевая активность, речевые расстройства, дизонтогенез.

SPEECH DEVELOPMENT IN CHILDREN WITH AUTISM SPECTRUM DISORDERS

Karimova Zulfiya Abduraxmanovna
Saydaliyeva Xojiya Abdujalil qizi

Alfraganus University, Lecturer.

Alfraganus University, Student.

Abstract.

The number of children with autism spectrum disorder (ASD) is increasing every

year around the world. Speech disorders in children with ASD are diverse and are the object of scientific study. The article analyzes the normal state of speech development and its features in autistic disorders. Special attention is paid to the features of sensory perception in children with autism, its relationship with intellectual and speech development. The main stages of the formation of the communicative function of speech in ontogenesis and autistic dysontogenesis are presented in a comparative manner. The features of pre-speech development in children with ASD and normotypical peers, the conditions for the formation of the nominative speech system are considered. Various strategies for acquiring speech, stages of formation of the lexical-grammatical structure, dialogic and monologic forms of communication are analyzed in the norm and ASD.

Keywords: autism spectrum disorder, childhood autism, autistic children, children's speech, speech development, speech activity, speech disorders, dysontogenesis.

Kirish. Autizm spektri buzilishi (ASB)ga ega bolalarda nutq rivojlanishi o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, ularning kommunikativ faoliyati, ijtimoiy moslashuvi hamda ta'lim jarayonidagi muvaffaqiyatiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Nutqning shakllanishidagi buzilishlar ASBning eng muhim klinik belgilaridan biri hisoblanadi va u turli darajada namoyon bo'lishi mumkin. Ayrim bolalarda nutqning rivojlanishi sezilarli darajada kechiksa, boshqalarida esa grammatik jihatdan shakllangan nutq mavjud bo'lsa-da, undan ijtimoiy muloqot vositasi sifatida foydalanish qiyinlashadi. Shu sababli ASBga ega bolalarda nutq rivojlanishining qonuniyatlarini o'rganish zamonaviy logopediya, maxsus pedagogika va rivojlanish psixologiyasining dolzarb ilmiy yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

Nutq rivojlanishining ilk bosqichlari bolaning ijtimoiy muhit bilan o'zaro ta'siri jarayonida shakllanadi. Tadqiqotchilar nutqning yuzaga kelishida biologik omillar bilan bir qatorda kattalar bilan emotsional muloqot va ijtimoiy tajriba hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanligini ta'kidlaydilar. Bolaning hayotining dastlabki oylarida yig'i, gugullash, vokalizatsiya, tabassum va kattalarning nutqiga javob reaksiyalari keyingi nutq rivojlanishining poydevorini tashkil etadi. Aynan ushbu bosqichlarda kuzatiladigan o'zgarishlar keyinchalik kommunikativ ko'nikmalar va og'zaki nutqning shakllanishiga asos bo'ladi.

ASBga ega bolalarda esa nutqning rivojlanish yo'li odatdagi rivojlanishdan sezilarli darajada farqlanadi. Nutqqacha bo'lgan davrdanoq ko'z bilan kontaktning sustligi, emotsional javoblarning cheklanganligi, vokalizatsiyaning o'ziga xosligi hamda muloqot tashabbusining kamligi kuzatiladi. Ushbu xususiyatlar keyinchalik so'z boyligi, dialogik va monologik nutqning shakllanishiga ham ta'sir etadi. Shu bois nutq rivojlanishining barcha bosqichlarini — nutqqacha davrdan boshlab monologik nutqni egallashgacha bo'lgan jarayonni ilmiy tahlil qilish muhim ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar tahlili. Autizm spektri buzilishi (ASB)ga ega bolalarda nutq rivojlanishi muammosi logopediya, maxsus pedagogika, psixologiya va neyrolingvistika sohalarida keng o'rganilayotgan ilmiy yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Tadqiqotchilar nutqning shakllanishi biologik omillar bilan bir qatorda bolaning ilk ijtimoiy tajribasi, emotsional muloqoti hamda sensor rivojlanishi bilan uzviy bog'liqligini ta'kidlaydilar. Nutqning kommunikativ funksiyasi aynan hayotning dastlabki oylarida yig'i, gugullash, vokalizatsiya va emotsional javoblar orqali shakllana boshlaydi. Bu jarayonlarning buzilishi keyinchalik ASBga ega bolalarda nutq va muloqotning o'ziga xos rivojlanishiga sabab bo'ladi [7, 15–27-b.].

Ontolingvistlar bolaning nutqqacha rivojlanish bosqichi keyingi til rivojlanishining poydevori ekanligini qayd etadilar. A.N. Gvozdev bola dastlab atrof-muhit bilan emotsional aloqa o'rnatishini, keyinchalik esa tovush, bo'g'in va so'zlarni kommunikativ vosita sifatida qo'llashni o'rganishini ko'rsatadi. Muallifning fikricha, nutqning grammatik va leksik tizimi bosqichma-bosqich shakllanib, uning rivojlanishi bola bilan kattalar o'rtasidagi muntazam muloqotga bog'liqdir [7, 31–56-b.].

S. Burlak tilning kelib chiqishi va rivojlanishini tahlil qilar ekan, nutqni egallash taqlid, umumlashtirish va differensiyatsiya kabi murakkab psixik jarayonlar bilan bog'liqligini ta'kidlaydi. Muallif bolaning atrof-dagi nutqni eshitishi, uni qayta ishlashi va ijtimoiy vaziyatlarda qo'llashi til rivojlanishining asosiy sharti ekanligini ko'rsatadi [6, 82–108-b.]. Ushbu qarashlar ASBga ega bolalarda kuzatiladigan kommunikativ qiyinchiliklarni tushuntirishda muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

T.V. Axutina neyrolingvistik tadqiqotlarida nutq rivojlanishining miya faoliyati, semantik tizim va pragmatik kompetensiya bilan uzviy bog'liqligini asoslaydi. Muallifning fikricha, autizm spektri buzilishlarida ayniqsa nutqning pragmatik tomoni, ya'ni muloqot vaziyatiga mos foydalanish ko'nikmalari ko'proq zarar ko'radi. Natijada bola grammatik jihatdan to'g'ri gapirishi mumkin bo'lsa-da, nutqdan ijtimoiy muloqot vositasi sifatida samarali foydalana olmaydi [3, 214–238-b.].

O.I. Bogdashina autizmida kommunikatsiya muammolarini keng yoritib, ASBga ega bolalarda sensor idrokning o'ziga xosligi nutq rivojlanishiga bevosita ta'sir qilishini ko'rsatadi. Muallif autistik bolalarda ko'z bilan kontaktning sustligi, birgalikdagi diqqatning shakllanmasligi, exolaliya va prosodik nutq buzilishlari kommunikativ rivojlanishning asosiy belgilaridan ekanligini ta'kidlaydi [4, 41–76-b.]. Shuningdek, u nutqning kommunikativ funksiyasini rivojlantirishda vizual tayanchlar va individual yondashuv muhimligini qayd etadi [4, 123–147-b.].

L.R. Mo'minova autizmga bag'ishlangan ilmiy ishlarida ASBga ega bolalarda nutq rivojlanishining kechikishi, exolaliya, stereotip nutq, dialogik va monologik nutqning yetarli shakllanmasligi kabi holatlarni batafsil tahlil qilgan. Muallif logopedik korreksiyada erta tashxis, individual yondashuv hamda ota-onalar bilan hamkorlikni samaradorlikning asosiy omillari sifatida e'tirof etadi [2, 54–87-b.].

Tahlil qilingan ilmiy manbalar ASBga ega bolalarda nutq rivojlanishi me'yoriy ontogenezdand sezilarli darajada farq qilishini ko'rsatadi. Tadqiqotchilar nutqning shakllanishida sensor idrok, ijtimoiy muloqot, emotsional aloqa va bilish jarayonlari o'zaro uzviy bog'liq ekanligini ta'kidlaydilar. Shu bois logopedik yordamni tashkil etishda nutqning faqat lingvistik jihatlariga emas, balki uning kommunikativ funksiyasini rivojlantirishga ham alohida e'tibor qaratish zarur.

Metodologiya. Mazkur maqolada autizm spektri buzilishi (ASB)ga ega bolalarda nutq rivojlanishining o'ziga xos xususiyatlarini yoritishda ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish, qiyosiy-tahliliy, tizimli va tavsifiy metodlardan foydalanildi. Tadqiqot davomida mahalliy va xorijiy olimlarning autizm, nutq ontogenezi hamda kommunikativ rivojlanishga oid ilmiy ishlari o'rganildi. ASBga ega bolalar va normotipik bolalarda nutqning nutqqacha bosqichdan monologik nutqqacha bo'lgan rivojlanish jarayoni qiyosiy tahlil qilinib, mavjud ilmiy qarashlar umumlashtirildi. Olingan ma'lumotlar asosida ASBga ega bolalarda nutq rivojlanishining asosiy xususiyatlari hamda ularning kommunikativ faoliyatiga ta'siri ilmiy jihatdan tavsiflandi.

Tadqiqot natijalari. Onaning bola bilan verbal muloqoti o'ziga xos ovoz ohangi bilan ajralib turadi — “kuylovchanlik”, sekin nutq tempi, ko'p pauzalar, ritm va “ongsiz qofiyalilik” bilan. Bola onasini tinglaydi va javob berishga harakat qiladi: tabassum, mimika, umumiy harakat faolligi orqali u bilan go'yoki “dialog o'yini”ga kirishadi va eshitgan tovushlarni takrorlashga urinadi.

Ona nutqining ohangini qabul qilish orqali bola savol, murojaat, sanash, hayrat intonatsiyalarini farqlashni o'rganadi. Onaning murojaatiga javoban bolada reaksiya shakllana boshlaydi, boshqa inson bilan birgalikdagi muloqotdan zavqlanish qobiliyati paydo bo'ladi. Aynan nutqqacha davrda nutqning fonetik asosi hamda dastlabki kommunikatsiya shakllari — “onaning murojaatli monologi”, “g'uldirash monologi” va ona bilan bola o'rtasidagi neverbal, emotsional dialog shakllanadi.

Nutq paydo bo'lishidan oldin ham bolalar kommunikativ xulq-atvorni rivojlantiradilar. Odatda sog'lom bolalarda bu nutqqacha kommunikativ xatti-harakatlar deyarli bir xil bo'lib, atrofdagilar tomonidan oson tushuniladi. Ammo autizm spektri buzilishi (ASB) bo'lgan bolalarda bu neverbal, boshqalarga tushunarli kommunikatsiya ko'nikmalari yetarli darajada shakllanmaydi. Hatto ular tovush yoki so'z aysalar ham, ularning kommunikativ ma'nosi boshqacha bo'ladi.

ASBga ega bolalar onaning e'tiborini turli vokalizatsiyalar, yig'i, ba'zan imo-ishoralar orqali jalb qilishi mumkin, lekin buyruq, talab yoki murojaatni me'yoriy tarzda ifodalash ular uchun qiyin. Ular ko'z bilan kontakt o'rnatmaydi, umumiy e'tiborni jalb qilmaydi (masalan, biror narsaga ishora qilib), onaning javob reaksiyasini kuzatmaydi, uning tovushlari va mimikasiga taqlid qilmaydi.

Bunday bolalar tashqi muhit signallarini o'zicha tushunadi, ammo ularning javob nutqi ko'pincha faqat ota-onaga tushunarli bo'ladi, boshqalar uchun esa noaniq qoladi. Nutqqacha davrda ular intonatsiya, urg'u, ovoz balandligi kabi prosodik nutq elementlarini yetarlicha o'zlashtirmaydi va o'z nutqida ham to'g'ri qo'llay olmaydi.

Atrofdagi tovushlar va ona nutqiga qiziqishning pastligi nutq-eshitish analizatorining rivojlanishini sekinlashtiradi. Zaif, bir xil, intonatsiyasiz g'uldirash talaffuz tizimining shakllanishiga salbiy ta'sir qiladi. Ba'zi hollarda ASBga ega bolalar, garchi ularning eshitish qobiliyati yaxshi bo'lsa ham, o'z ismlariga javob bermaydi. Ular tovush, bo'g'in va so'zlardan muloqot vositasi sifatida foydalanish mumkinligini anglamaydi.

Shu sababli ular uzoq vaqt vokalizatsiya bosqichida qolib ketadi, artikulyatsiya organlaridan foydalanish orqali faqat sensor hissiyotlar oladi va yaqinlari bilan me'yoriy muloqot qila olmaydi.

Yengil shakllardagi ASBda nutqqacha rivojlanish deyarli me'yoriy kechishi mumkin. Ba'zi hollarda esa autistik bolalarda nutq rivoji hatto tengdoshlariga nisbatan tezroq bo'lishi ham kuzatiladi. Shu bilan birga, ASBga ega bolalarda nutq regressiyasi, ya'ni oldin shakllangan nutq ko'nikmalarining qisman yoki to'liq yo'qolishi ham tez-tez uchraydi.

Ontolingvistlar nutqqacha davr bilan haqiqiy nutq boshlanishi o'rtasida aniq chegara yo'qligini ta'kidlaydilar. Dastlabki nutq belgilariga yig'i, g'uldirash, taqlidiy tovushlar va tovush bilan uning ma'nosi o'rtasidagi bog'lanishlar kiradi.

Nutqning boshlanishi sifatida “ma-ma”, “ba-ba”, “pa-pa” kabi birliklarning mos vaziyatlarda qo'llanilishi qaraladi. Nutqqacha davrdayoq bola atrof-muhit predmetlari bilan sensor darajada o'zaro ta'sir qilib, ular haqida tasavvur hosil qiladi.

Sezgilar orqali bola birinchi emotsiyalarni — yoqish yoki yoqmaslik hissini boshdan kechiradi. Natijada unda predmetni olish yoki undan qochish istagi paydo bo'ladi. Amaliy harakatlar orqali predmet haqida tasavvurlar yig'ilib borar ekan, bola uning barcha xususiyatlarini kompleks ravishda o'zlashtiradi va har bir nom ma'lum bir ma'noga ega ekanligini tushuna boshlaydi.

Bola predmetni butun holda, vaziyat bilan bog'liq tarzda qabul qiladi va nomlaydi. Bu davrda uning nutqida “chug'urlash” bosqichi kuzatiladi, ya'ni tovushlar majmuasi, bo'g'inlar yoki oddiy so'zlar orqali bola nafaqat predmetni nomlaydi, balki unga bo'lgan hissiy munosabatini va istagini ham bildiradi.

Shu bilan birga, mimika va imo-ishora orqali muloqot faol rivojlanadi. Bolaning boshqalar bilan aloqa o'rnatishga, his-tuyg'ularini ulashishga intilishi kommunikativ ko'nikmalar va ijtimoiy xulq-atvor shakllanayotganidan dalolat beradi.

Keyinchalik bola nafaqat his-tuyg'ularini, balki turli ma'lumotlarni ham yetkazishga ehtiyoj sezadi.

Nutq shakllanishi uchun zarur bo'lgan asosiy mexanizmlar sifatida G.R. Dobrova taqlid (imitatsiya), umumlashtirish (generalizatsiya) va farqlash (differensiyatsiya)ni ko'rsatadi. M.B. Yeliseeva va G.R. Dobrova esa nutqni egallashning ikki strategiyasini ajratadi: referensial va ekspressiv.

Referensial bolalar ko'proq ot so'z turkumiga moyil bo'lib, umumiy ma'noli so'zlarni ishlatadilar (masalan, "baland" o'rniga "katta"). Ular predmetlar o'rtasidagi o'xshashliklarni izlashga moyil bo'lib, umumlashtirish qobiliyati yuqori bo'ladi. Ekspressiv bolalar esa fe'llarni ko'proq ishlatadi, aniqroq ma'noli so'zlarni qo'llaydi, hatto ba'zan noo'rin bo'lsa ham (masalan, "kichik ko'z" o'rniga "qisqa ko'z"). Ular farqlarni izlashga, differensiyatsiya va taqlidga ko'proq moyil bo'ladi.

Muhokama

Autizm spektri buzilishi (ASB)da sensor idrok va analitik faoliyat me'yoriy rivojlanishdan keskin farq qiladi. Autistik bolalar ko'pincha geshtalt asosida idrok qiladi, ya'ni nutqning butun, ajratilmagan qismlarini takrorlaydi (bu hodisa "exolaliya" deb ataladi) va faqat keyinchalik ularni ma'noli qismlarga ajratishni o'rganadi.

Bunday yaxlit idrok bolalarga muhim va ikkinchi darajali belgilarni ajratishni qiyinlashtiradi. Axborot ular tomonidan go'yoki "tayyor rasm" sifatida, ongli tahlilsiz qabul qilinadi. Natijada idrok ba'zan haddan tashqari literal yoki fragmentar bo'ladi. Ko'rish, eshitish, hid bilish va teginish orqali amalga oshadigan polimodal idrok sensor ortiqcha yuklanishga olib keladi, bu esa o'rganish va bilishga to'sqinlik qiladi.

Gipo- yoki gipersezuvchanlik, sensor ma'lumotni qayta ishlashning sekinligi, diqqatni jamlash va bo'lish qiyinchiliklari, bir vaqtning o'zida sodir bo'layotgan hodisalarni tushunmaslik — bularning barchasi ASBga ega bolalarda nomutanosib emotsional va kommunikativ xulq shakllanishiga olib keladi.

Ko'plab ASBga ega bolalar nutqdan muloqot vositasi sifatida foydalanish mumkinligini tushunmaydi. Ular ehtiyojlarini yig'i orqali bildiradi, kerakli predmetni o'zlari olib qo'yadi yoki boshqa odamning qo'lidan foydalanadi. Ba'zida kerakli narsaga qarab turib e'tibor qaratadi, lekin so'z bilan ifodalamaydi. Ko'rsatish imo-ishorasi faqat predmetni olish uchun ishlatiladi, boshqalarga ma'lumot berish uchun emas.

Bunday bola muloqotdan qochadi, ijtimoiy aloqaga kirishni istamaydi, natijada uning bilish va tadqiqotga bo'lgan qiziqishi rivojlanmaydi. Asta-sekin autostimulyatsion xulq shakllanadi, bu esa tashqi sensor rivojlantiruvchi ta'sir o'rnini bosadi.

Autistik bolalarda birinchi so'zlar odatda kommunikativ vazifani bajarmaydi, balki artikulyatsiya organlaridan keladigan sensor hissiyotlar sifatida namoyon bo'ladi. Nutq apparati rivojlanish jarayonida bola ko'pincha exolaliyani (eshitilgan so'zlarni takrorlashni) qo'llaydi. Bu tovushlar, bo'g'inlar, turli shovqinlar bilan almashib boradi.

Ba'zan bola vaziyatga aloqasiz so'zlarni aytib yuboradi (kechikkan exolaliya), ular na ma'no anglatadi, na e'tibor jalb qilish vositasi hisoblanadi. "Ona", "ota" kabi so'zlar ko'pincha birinchi so'zlar qatoriga kirmaydi.

Me'yoriy rivojlanishda bola avval predmet, harakat va holatlarni sezgi orqali farqlashni o'rganadi, keyinchalik ularni so'z bilan ifodalaydi. Taxminan 2 yoshda "leksik portlash" sodir bo'ladi — so'z boyligi keskin ortadi.

Bola uzoq vaqt fe'llarni sodda shaklda ishlatadi. Shuningdek, buyruq shakllari ham paydo bo'ladi: "ber", "ol". Bola predmetlarni nomlashda ularning xususiyatlarini ham ifodalashga harakat qiladi: "bibip", "miyov", "ba".

Atrof-muhitga qiziqish ortishi bilan bola ko'plab predmetlarni o'rganadi, ularni umumlashtirish va aniqlashtirishni boshlaydi. Keyinchalik predmet belgilarini bildiruvchi so'zlar (sifatlar) paydo bo'ladi va ular predmet bilan chambarchas bog'liq holda anglanadi.

Bola asta-sekin analitik fikrlashni rivojlantiradi — taqqoslaydi, farqlarni ko'ra boshlaydi. Nutqda sifatlar, ravishlar, antonimlar, olmoshlar paydo bo'ladi: "katta – kichik", "ko'p – kam", "meniki", "eng yaxshi", "mazali – mazali emas".

Shuningdek, bola belgilarni taqqoslash (qiyosiy va orttirma daraja), harakat belgilarini ifodalash (tez – sekin) kabi murakkabroq grammatik shakllarni o'zlashtiradi. Fazoviy tasavvurlar rivojlanishi bilan "bu yerda", "u yerda" kabi ravishlar va "ichida", "ustida", "ostida" kabi sodda fazoviy joylashuvlar nutqda qo'llanila boshlaydi.

Bola asta-sekin so'zlardan gaplarga o'tadi. Dastlab nutq vaziyatga bog'liq va bir so'zli bo'ladi, ammo u orqali bola nafaqat ehtiyoj va hissiyotlarini, balki muloqot qilish istagini ham bildiradi — savollarga javob beradi, o'zi ham savol bera boshlaydi.

Kattalar bilan muloqot jarayonida bola gap tuzish modeli, nutqning tempi, ritmi va intonatsiyasini o'zlashtiradi. Predmet va harakatlar o'rtasidagi bog'lanishni anglash orqali unda fikrlash va nutqiy tafakkur shakllanadi.

Autizm spektri buzilishi (ASB)da nominativ lug'at o'ziga xos tarzda shakllanadi: ba'zi bolalarda u sezilarli kechikish va buzilishlar bilan rivojlanadi. Avvalo nutqda bola uchun muhim bo'lgan, tez-tez ishlatiladigan predmet nomlari (otlar) mustahkamlanadi.

ASBga ega bolalar ham normotipik bolalar kabi "so'z yasash"dan foydalanadi, ya'ni predmet, uning ma'nosi va nomi o'rtasida bog'lanish yaratadi. Ammo ularda ko'pincha metaforik nutq uchraydi — bu boshqalarga tushunarsiz, lekin bola uchun ma'noli bo'ladi. Masalan, bola yoqtirgan "Barni" shokoladi nomini o'zi yoqtirgan barcha narsalar uchun ishlatishi mumkin.

Nutq rivojlanishining dastlabki bosqichida ASBga ega bola savol bermaydi, undov so'zlarning hissiy ma'nosini tushunmaydi, ijtimoiy jihatdan mos nutq tashabbusini ko'rsatmaydi (faqat e'tibor jalb qilish yoki nimanidir olish uchun

bundan mustasno). O'yin faoliyati mustaqil rivojlanmaydi, ko'pincha manipulyativ darajada qoladi yoki autostimulyatsion xulqni ifodalaydi.

Lug'at shakllanishida ko'plab ASBga ega bolalar predmet yoki harakatni vaziyatga bog'liq hissiy tajriba orqali nomlaydi. Masalan, "do'kon" — "sovg'a", "uy" — "ona" bilan bog'lanishi mumkin. Kam gapiradigan bolalar ba'zan so'zni to'liq ayta olsalar ham, uni tovush yoki qisqa signal bilan ifodalaydi (masalan, "ts" — hojatxona).

Umumlashtirish va tasniflash ko'nikmalari mustaqil shakllanmaydi, chunki katta hajmdagi axborotni tahlil qilish va muhim belgilarni ajratish qiyin. O'qitish jarayonida bu ko'nikmalar rivojlanadi, ammo bola uzoq vaqt davomida ma'lumotni ongli ravishda qo'llay olmaydi.

Autistik bolalarning konkret, literal va fragmentar idroki bir predmet bir nechta xususiyatga ega bo'lishini tushunishga to'sqinlik qiladi. Sifatlar ishlatilishi mumkin, lekin sinonimlar kam, antonimlar esa ko'proq qo'llanadi (ularning kontrastligi aniqroq). Bola odatda o'zi uchun muhim bo'lgan bitta asosiy belgini ajratadi (ko'rish, teginish yoki hid bilish asosida).

Ko'pincha ASBga ega bolalar fe'l o'rniga sifat ishlatadi: masalan, "choynak sindi" o'rniga "singan choynak". Fe'llar ular uchun eng qiyin so'z turkumi hisoblanadi, chunki harakatni dinamik tarzda idrok qilish murakkab. Zamonga qarab fe'l shakllarining o'zgarishi (ichdi – ichyapti – ichadi) ham tushunishni qiyinlashtiradi. Shu sababli ular uzoq vaqt davomida faqat infinitiv shakldagi fe'llarni ishlatadi.

Abstrakt holatlar, hissiy kechinmalarni ifodalovchi so'zlar faqat yengil darajadagi ASB va intellektual buzilishsiz bolalarda shakllanadi.

Sensor idrok xususiyatlari "tana sxemasi" shakllanishiga ta'sir qiladi, bu esa olmoshlarni tushunish va ishlatishni kechiktiradi. Bola avval o'zini ismi bilan ataydi, keyinchalik "men" olmoshini ishlata boshlaydi. "Mening", "meniki" kabi shakllar esa ancha kech paydo bo'ladi. "Biz" olmoshi esa guruhga nisbatan emas, faqat oila a'zolari bilan bog'liq holda qo'llanadi.

To'g'ri o'qitish natijasida ASBga ega bolalarda grammatik kategoriyalar (so'z o'zgartirish, so'z yasash) shakllanishi mumkin. Ular birlik-ko'plik, rang, o'lcham va oddiy grammatik farqlarni tushuna boshlaydi. Ammo mustaqil muloqotda bu qoidalarni qo'llash qiyin bo'ladi – buning uchun vizual tayanchlar, aniq tuzilma va algoritmlar zarur.

Og'ir holatlarda bola nutq va nutqsiz tovushlarni farqlashda qiynaladi, so'zning tovush obrazi noto'g'ri shakllanadi va uzoq vaqt predmet yoki harakat bilan bog'lanmaydi. Natijada intellektual rivojlanishda ham muammolar yuzaga kelishi mumkin. Yengil holatlarda esa nutq rivoji me'yorga yaqin bo'lishi mumkin, lekin unda aniqlik yetishmasligi, sun'iylik yoki noodatiylik saqlanib qoladi.

Normotipik bola ijtimoiy muloqot jarayonida atrof-muhit haqida katta hajmdagi ma'lumotni o'zlashtiradi va uni tizimlashtirib, predmetlar, harakatlar va ularning xususiyatlari o'rtasida bog'lanishlar hosil qiladi. Bu ko'nikma ayniqsa o'yin faoliyatida (masalan, qo'g'irchoqlar bilan o'ynashda) rivojlanadi.

Yuqori psixik funksiyalar, ayniqsa makon-vaqt tasavvurlari va mantiqiy tafakkur, bu jarayonda muhim rol o'ynaydi.

Gapli nutq rivojlanishi bolaga boshqalar tomonidan yaxshiroq tushunilish imkonini beradi. Oddiy gaplarning shakllanishi odatda quyidagi bosqichlarda kechadi:

1 bir so'zli, lekin ikki komponentli ifoda (predmet yoki harakat + ko'rsatish imo-ishorasi): masalan, "konfet", "ber", "xohlayman";

2 ikki so'zli gaplar ("telegrafik uslub"): masalan, "mashina yurmoq".

Logopedik amaliyotda dastlabki gaplar murojaat + buyruq shaklida bo'ladi: masalan, "Oyi, ber", "Oysha, uxla", "Vali, yuv".

Keyingi bosqichlarda gap so'zlar sonining ortishi hisobiga kengayadi. Bola so'zlarni bog'lashni o'rganadi, sanash, tasvirlash, harakatlar, predmetlar, hodisalar hamda o'z hissiyotlari va ehtiyojlarini ifodalash orqali dastlabki bog'lovchi aloqalarni shakllantiradi. U kelishik kategoriyalarini o'zlashtirib, gapda predmetlar va hodisalar o'rtasidagi turli bog'lanishlarni (obyektili, holatli, aniqllovchi, keyinroq subyektili) ifodalay boshlaydi.

Bola harakat vositalarining ma'nosini anglaydi, nutqida uch so'zli gaplar paydo bo'ladi, kelishik qo'shimchalari va bog'lovchilarni qo'llashga urinadi. Gap tuzilmasi asta-sekin moslashuvchan bo'lib boradi va mantiqiy urg'uga bog'liq holda o'zgaradi. Bola ko'proq detallarni sezadi va nutqda ifodalashga harakat qiladi: masalan, "gul qizil, chiroyli va tikanli o'sadi, hidlaydi"; "ota, ona, buvi, mushuk ko'chada sayr qilmoqda".

Bola sanash va yakunlash intonatsiyasidan faol foydalanadi. Keyinchalik nutqda bog'lovchilar paydo bo'ladi, ular bir vaqtning o'zida sodir bo'layotgan voqealarni va ularning o'zaro bog'liqligini ifodalash imkonini beradi. Murakkab gaplar bosqichida bola ma'lumotni ierarxik tarzda tuzadi, makon-vaqt tasavvurlari va mantiqiy tafakkur asosida voqealarni o'zaro bog'laydi, sabab-oqibat munosabatlarini ifodalaydi. Bola ko'p savol beradi, atrofdagi hamma narsa unga qiziq bo'ladi.

Ammo autizm spektri buzilishi (ASB)da nutqning rivojlanishi boshqacha yo'nalishda kechadi. Sensor idrokda o'ziga xosliklar tufayli frazali nutq buzilgan tarzda shakllanadi. Bola uzoq vaqt bir so'zli gap (monofraza) bosqichida qoladi va bitta muhim so'z bilan ham predmetni, ham harakatni ifodalaydi.

Mustaqil ravishda ko'proq gapirish, aniqlik kiritish istagi odatda rivojlanmaydi (faqat takroriy savollar yoki matnlarni qayta-qayta aytish holatlaridan tashqari). Biroq tashqi muhit tomonidan yaratilgan motivatsiya (nimanidir olish

istagi) nutq rivojiga turtki beradi.

ASBga ega bola sensor tajriba orqali vaziyat va unga bog'liq so'zlarni eslab qoladi va keyinchalik shu so'zlar orqali o'z istagini bildiradi: masalan, "qorong'i" (planshet o'chib qoldi), "sovuq" (derazani yop).

Lug'at kengayishi bilan bola infinitiv shakldagi fe'llarni ishlata boshlaydi: "yemoq" — bu orqali butun gapni ifodalaydi ("men kartoshka yeyishni xohlayman", "menga marmelad ber").

Yaxshi rivojlangan artikulyatsiya va eshituv xotirasi tufayli bola nutqiy shtamlarni (tayyor iboralarni) eslab qoladi va o'xshash vaziyatlarda qo'llaydi. Bu iboralar kommunikatsiya, o'zini tinchlantirish yoki fikrlash vositasi bo'lib xizmat qiladi.

Sintaksis ham o'ziga xos shakllanadi: bola so'zlarni grammatik qoidalarga amal qilmasdan, o'ziga qulay tarzda bog'laydi. U ko'pincha umumiy va oddiy so'zlarni tanlaydi, nutqi "telegraf uslubi"ga o'xshaydi — qisqa va soddalashtirilgan.

ASBga ega bolalar uchun:

- "sifat + ot" (masalan, "ko'k ruchka") konstruksiyasi osonroq;

- "ot + fe'l" esa murakkabroq, chunki bu harakatni tushunish va bog'lashni talab qiladi.

Dastlab ular tayyor gaplarni yodlaydi yoki gapning faqat bir qismini aytadi: masalan, "iltimos, ber..." — va keyin kerakli so'zni qo'shadi.

Ko'pincha ular fe'llar o'rniga otlarni ishlatadi yoki ikki vaziyatni birlashtirib gap tuzadi: masalan, "shim ta'mirlash" (shim yirtilgan), keyinchalik: "Turbo ko'rish" ("Turbo" multilmini ko'rmoqchiman).

To'g'ri o'qitish orqali bola ikki so'zli oddiy gaplardan boshlab, keyinchalik 3–5 so'zli gaplarni tuzishni o'rganadi. Ammo nutqi ko'pincha grammatik jihatdan to'liq emas va soddalashtirilgan bo'ladi. Murakkab gaplar asosan "va" bog'lovchisi orqali tuziladi, lekin kundalik nutqda bola baribir oddiy gaplarni afzal ko'radi, chunki ularni tushunish va nazorat qilish osonroq.

ASBda muhim qiyinchiliklardan biri — iltimos qilish ko'nikmasini umumlashtirish. Bola ko'pincha murojaatsiz, bir so'z bilan o'z istagini bildiradi. Bu ko'nikmani shakllantirish yillar talab qilishi mumkin. Bola ayrim hollarda ko'p so'z bilsa ham, gap tuzishda qiynaladi. Demak, ular uchun "murojaat + buyruq" konstruksiyasi har doim birinchi bosqich emas.

Shuningdek, eshitish orqali axborotni qayta ishlash asosiy muammo hisoblanadi. Bola gap yoki savoldan faqat bitta tanish so'zni ajratib oladi va javobni faqat shu so'z asosida beradi, butun kontekstni hisobga olmaydi.

Autizm spektri buzilishi (ASB) va intellektual buzilishlarga ega bolalar murojaat qilingan nutqni gap darajasida, ya'ni kontekstni tushunishni talab qiladigan holatda anglay olmaydi. Masalan, "stolni sur" degan ibora imo-ishora bilan birga berilsa ham tushunarsiz bo'lishi mumkin. Bunday bolaga aniq va to'liqroq ko'rsatma berish kerak: "stolni yonimga qo'y" (masalan, multilmini birga ko'rish uchun).

Til rivojlanishining asosiy harakatlantiruvchi kuchi sifatida Michael Tomasello insonlarning hamkorlik qilish qobiliyatini ko'rsatadi. Ya'ni muloqot — bu faqat axborot uzatish emas, balki umumiy maqsad, niyat va birgalikdagi faoliyatni anglatadi.

Ikki inson o'rtasidagi muloqot shuni nazarda tutadiki, tinglovchi unga aytilgan ma'lumotni qabul qiladi va bu ma'lumot aynan unga qaratilgan bo'ladi. Muloqotni boshlagan shaxs suhbatdoshi uni tinglashini, tushunishini, yordam berishini yoki hissiyotlarini bo'lishishini kutadi.

Nutq turli maqsadlarni bajaradi: iltimos, buyruq, shikoyat, uzr, voqeani bayon qilish va hokazo. Unda yashirin ma'no, kinoya, ishora ham bo'lishi mumkin. Bular intonatsiya, pauza va urg'u orqali ifodalanadi. Bola erta yoshdan boshlab boshqalarning kommunikativ niyatlarini "anglashni" o'rganadi. Bu esa nutq, tafakkur va ijtimoiy intellekt rivoji uchun juda muhim.

Bola rivojlanar ekan, u nafaqat vaziyatdagi asosiy va ikkinchi darajali jihatlarni, balki o'zini ham faol subyekt sifatida ajratadi. Shu jarayonda uning dialogik nutqida avval "men", keyin "sen" olmoshlari paydo bo'ladi.

Shu tariqa "gapiruvchi – tinglovchi" modeli shakllanadi. Keyinchalik:

- "men – biz" (yaqinlar bilan),

- "biz – siz" (ijtimoiy doira kengayganda),

- "u", "ular" (muloqotda qatnashmayotgan shaxslar) kabi tushunchalar paydo bo'ladi.

Bola jamiyatdagi xulq-atvor qoidalarini, nutqdan foydalanish normalarini o'zlashtiradi. U faqat faktlarni aytibgina qolmay, balki ularga o'z bahosini ham bera boshlaydi. Suhbatdoshning hissiy holatini hisobga olib, dialogni to'g'ri qurishga o'rganadi.

Masalan:

- Ketdi (avtobus).

- Voy... Afsus!

Bu yerda undovlar butun gap o'rnini bosib, hissiy munosabatni ifodalaydi.

Dialog ko'nikmalari asosan o'yin jarayonida rivojlanadi. Bola turli rollarni (gapiruvchi va tinglovchi) almashib, muloqotni oldindan "rejalashtirishni" o'rganadi. Tengdoshlar bilan muloqot esa bu ko'nikmani yanada rivojlantiradi, chunki unda kutilmagan reaksiyalar, mavzu o'zgarishlari bo'ladi. Dialogik nutq qat'iy tuzilishga ega emas, shuning uchun bolalar uchun osonroq.

Monologik nutq. Ta'lim jarayonida bola monologik nutqni ham o'zlashtiradi, ya'ni hikoya qilish, tasvirlash, voqeani izchil bayon etish.

Bola quyidagilarni o'rganadi:

- matnni bog'lash vositalari (so'zlar, olmoshlar),
- pauzalardan foydalanish,
- mantiqiy ketma-ketlikni saqlash.

Masalan, u ertaklar odatda "bor ekan, yo'q ekan" bilan boshlanishini tushunadi. Shuningdek, "u", "ular" kabi olmoshlarni qachon ishlatish mumkinligini ham anglaydi (agar tinglovchi kim haqida gap ketayotganini bilsa).

Monologik nutqning muhim xususiyati — u kontekstdan tashqarida ham tushunarli bo'lishi kerak. Ya'ni bola o'z fikrini mustaqil, izchil va mantiqan bayon qila olishi zarur. Aynan monologik, bog'langan nutq bolaning nutqi va tafakkuri rivojlanganining asosiy ko'rsatkichi hisoblanadi.

Autistik bolalar uchun intonatsiyani (savol yoki iltimos ohangini) farqlash, pauzalarni his qilish juda murakkab kognitiv jarayon hisoblanadi. Nutqning prosodik xususiyatlarini tushunmaslik asta-sekin "tushunmaslik zanjiri"ni hosil qiladi va katta hajmdagi nutqiy ma'lumotni anglashni qiyinlashtiradi. Shu sababli ular yashirin ma'no, kinoya, sabab-oqibat bog'lanishlarini tushunishda qiynaladilar, ayniqsa, notanish odamlar bilan muloqotda. Ko'pincha ular uzoq vaqt oilaviy, oddiy kommunikativ darajada qolib ketadi.

Ko'z bilan aloqa qilishdagi qiyinchiliklar, suhbatdosh niyatini anglay olmaslik dialogni davom ettirishga to'sqinlik qiladi. Natijada bola o'z fikrini himoya qila olmaydi, boshqalarga ta'sir o'tkazish yoki suhbatni rivojlantirish ko'nikmasi shakllanmaydi.

ASBga ega bolalar ko'pincha muloqotni faqat o'z ehtiyojlarini qondirish, e'tibor jalb qilish uchun boshlaydi. Ular bir xil savolni qayta-qayta berishi mumkin (javob muhim emas), o'z "superqiziqishlari" haqida gapirishni afzal ko'radilar (masalan, samolyotlar, multfilm qahramonlari). Bir nechta odam ishtirok etadigan to'liq dialog ular uchun deyarli imkonsiz.

Dialog misollari (tahlil)

☐ Bola: "marmelad" → imo-ishora bilan → "qizil" → "ikki" → bu yerda bola gap tuzmaydi, balki so'zlar orqali ehtiyojni bosqichma-bosqich bildiradi.

☐ Bola: "yomon samolyot" → "do'kon sovg'a" → "qimmat?" → bu oddiy gaplar orqali murakkab fikr ("yangi samolyot sotib olaylik") ifodalanadi.

☐ Yuqori funksional bola: mavzudan chiqib ketadi → bu dialogni saqlash qiyinligini ko'rsatadi.

Muhim xususiyatlari: ko'chma ma'no, kinoya, hazil tushunilmaydi, nutq ko'pincha literal (so'zma-so'z) qabul qilinadi, dialog qisqa, vaziyatga bog'liq va ko'pincha stereotip bo'ladi, exolaliya (takrorlash) keng uchraydi.

ASBga ega bolalarda ovoz tembri, ritm, urg'u buzilgan, nutq monoton yoki, aksincha, haddan tashqari "teatral" bo'lishi mumkin, asosiy ma'noni intonatsiya bilan ajratish qiyin.

Xulosa. ASBda nutq buzilishlari juda turlicha, ya'ni nutqning to'liq yo'qligidan to mukammal gapira olishgacha kuzatiladi. Ammo asosiy muammo — nutqning kommunikativ funksiyasi buzilishidir. Ya'ni bola gapira olishi mumkin, lekin muloqot uchun undan foydalana olmaydi, nutq orqali o'z xatti-harakatini boshqara olmaydi. Shu bilan birga, autizmda muhim ijobiy jihat bor — nutq hatto 6 yoshdan keyin (sensitiv davrdan so'ng) ham shakllanishi mumkin. Bu esa logopedik yordam samarali bo'lishiga umid beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Адаптация образовательной программы обучающегося с расстройствами аутистического спектра методическое пособие. – Москва: ФРЦ МГППУ, 2016. – 177 с.
2. Мо'minoва L. R. *Autizm sabablari, turlari va bartaraf etish metodikalari*. – Toshkent, 2015. – 176 b.
3. Ахутина Т. В. *Нейролингвистический анализ лексики, семантики, прагматики*. – Москва: Издат. дом ЯСК: Языки славянской культуры, 2014. – 424 с.
4. Богдашина О. И. *Вопросы коммуникации при аутизме и синдроме Аспергера. Говорим ли мы на одном языке*. – Москва: Наш Солнечный Мир, 2016. – 304 с.
5. Бородин Л. Г., Семаго М. М., Семаго Н. Я. *Типология отклоняющегося развития. Варианты аутистических расстройств*. – Москва: Генезис, 2020. – 208 с.
6. Бурлак С. А. *Происхождение языка: факты, исследования, гипотезы*. – Москва: Альпина нон-фикшн, 2019. – 608 с.
7. Гвоздев А. Н. *Вопросы изучения детской речи*. – Санкт-Петербург, 2007. – 472 с.